

WIENS KIND IK BEN, WIENS MOEDER IK WIERD

Grensvervaging en omkeringen in het verhaaltje AT 927

M.J.C. ELIAS

uit: *Volkskunde* 100 (1999): 4

Inleiding

Medio vorige eeuw begon men raadsels waar het verhaal aan vastzat dat ter dood veroordeelden er bij hun rechter de vrijheid mee verwierven, apart te identificeren. In Nederland en Vlaanderen is het aantal studies over dergelijke raadselverhalen, gering; gepubliceerde teksten zijn er iets meer, maar ook het aantal daarvan is niet aanzienlijk. De aandacht voor dit verhaaltje is internationaal evenmin groot: Meyer (1967) is de enige monografie die exclusief aan rechterraadsels is gewijd. Verder zijn Norton (1942), Abrahams (1980), Dorst (1983) en Goldberg (1993) van belang, die tezamen met het lemma "Halslöserätsel" in de *Enzyklopädie des Märchens* tevens een goed overzicht geven van oudere studies en verzamelingen; het baanbrekende werk van Wossidlo (1897) blijkt daarbij nog altijd van grote waarde. Typencatalogi van volksverhalen vermelden rechterraadsels volgens de gangbare nummering van Aarne & Thompson onder 927, "Out-riddling the judge".

Het oudste raadsel dat in Nederland en Vlaanderen met een juridisch kader voorkomt, is - voor zover ik heb kunnen nagaan - bij Dykstra & Van der Meulen te vinden, in een verzameling Friese "Riedlingen" uit 1856¹. Enige jaren later verschenen in de Vlaamse tijdschriften *Volkskunde*, *Volk en Taal* en *Ons Volksleven* ook andere raadsels waarin rechters een gevangene de vrijheid beloofden, "indien hij hun een raadsel kon opgeven, dat geen hunner zou oplossen"². Amaat Joos gaf in zijn bekende *Raadsels van het Vlaamsche Volk* (1888) enkele (varianten van) rechterraadsels op, al dan niet met verhaalkader. Ook in handschriften uit die tijd (het corpus Sassen voor Noord-Brabant, het corpus Jaarsma voor Friesland, de correspondentie Boekenoogen-Bakker voor Noord-Holland, het corpus Boekenoogen) staan er enkele vermeld; voor een deel zijn deze manuscripten nog niet

¹ Dykstra en Van der Meulen (1856): 72.

² De Mont (1888): 18.

ontsloten. Rechterraadsels die in de twintigste eeuw genoteerd werden, treft men in ons taalgebied aan in korte notities en verzamelingen, meestal per provincie of streek³. Omdat het rechterraadseel op de grens van twee genres ligt, zijn teksten ervan zowel in verhalenbundels als raadselboeken te vinden. In 1968 werd door het Meertens Instituut⁴ een vragenlijst (nr. 35) opgesteld en rondgezonden waarin naar raadsels in een juridisch kader werd geïnformeerd. Dat leverde een collectie op van 111 rechterraadsels, meestal in de standaardtaal opgeschreven.

De eerste (korte) beschouwing over het genre is te vinden bij Boekenoo- gen, die in het jaar 1900 een rede hield voor de Maatschappij der Neder- landse Letterkunde over het onderwerp raadsels en raadselsprookjes⁵. Hij gebruikte daarin materiaal dat hij verkregen had door oproepen in kranten en bladen. Vanuit verschillende invalshoeken en veelal onderdeel vormend van verzamelingen of studies, zijn Nederlandstalige beschouwingen verder te vinden bij De Cock⁶, Ter Laan⁷, Schrijnen⁸, Sinninghe⁹, Geldof¹⁰, Van Hageland¹¹, Fuchs & Simons¹², Van der Kooi¹³, De Blécourt¹⁴ en Van der Linden¹⁵. Als verhaaltipe AT 927 is het rechterraadseel, evenals andere raadselverhalen, opgenomen in de Duitstalige catalogus van Nederlandse volksverhalen door Sinninghe uit 1943, waar het *Rechtterrüssel* wordt ge- noemd, een term die in Duitsland ongebruikelijk is. In de Franstalige cata- logus van Vlaamse verhalen (De Meyer 1968) wordt het rechterraadseel onder hetzelfde nummer *l'énigme du condamné* genoemd. Het proefschrift van Van der Kooi (1984), met een zeer uitgebreide typencatalogus, geeft een overzicht voor Friesland.

Toen ik een aantal jaren terug het idee opvatte een studie te wijden aan hals- en rechterraadsels, was een eerste doelstelling te onderzoeken in hoe- verre er in Nederland en Vlaanderen sprake zou kunnen zijn van een tra- ditie op dit gebied, vergelijkbaar met wat voornamelijk elders in Europa is verzameld. Hoewel het aantal teksten dat ik bijeen kon brengen bescheiden van omvang is en geen representatief beeld geeft van de verspreiding van het rechterraadseel, corresponderen de teksten in grote lijnen met het inter- nationale patroon. In dit artikel bespreek ik de belangrijkste problemen die

³ Zie voor een overzicht Elias (1998): 63.

⁴ Ik gebruik de naam die het bureau thans voert.

⁵ De tekst ervan is verschenen in de *Handelingen*, apart uitgegeven als Boekenoo- gen (1901).

⁶ De Cock (1906).

⁷ Ter Laan (1932): 231-41 en (1949): 318.

⁸ Schrijnen (1933): 110-12.

⁹ Sinninghe (1942): 101.

¹⁰ Geldof (1950): 67-77.

¹¹ Van Hageland (1952): 139.

¹² Fuchs & Simons (1970): 179.

¹³ Van der Kooi (1979): 239-40 en (1997): 294-297. In dit laatste stuk, uit het *Lexicon van sprookjes* wordt een overzicht gegeven van Nederlandse teksten en onderzoeksliteratuur.

¹⁴ De Blécourt (1980): 291-92.

¹⁵ Van der Linden (1981): 34.

in de onderzoekstraditie aan de orde zijn en beargumenteer ik waarom inzichten uit de zogenoemde mimetische theorie, zoals door René Girard ontwikkeld, van waarde kunnen zijn bij de analyse van het rechterraadseel. Voor een overzicht van het Nederlandstalige corpus moge ik naar hoofd- stuk 4 van mijn proefschrift verwijzen¹⁶. Ik geef hieronder in het kort eerst elk van de vijf hoofdtypen.

Overzicht rechterraadsels

De zogende vrouw

Cimon is ter dood veroordeeld en zit in de gevangenis. Weliswaar mag hij bezoek ontvangen, maar de gevangenenbewaarders dienen erop te letten dat geen voedsel binnen wordt gebracht. De opzet is dat de man de honger- dood sterft. Maar hoewel de bewakers er telkens als zijn dochter Pero op bezoek komt, nauwkeurig op toezien dat zij geen voedsel meebrengt, blijft de man in leven. Hoe is dat mogelijk? De verbazing daarover leidt ertoe dat men vader en dochter gaat bespieden en ontdekt dat de dochter haar vader de borst geeft. De autoriteiten zijn daarop zo geraakt door dit blijk van kinderlijke liefde, dat ze tot vrijlating besluiten.

In de Oudheid is dit verhaal bij verschillende schrijvers te vinden; het meest geciteerd wordt Valerius Maximus, die de vertelling opnam in een betoog over kinderlijke liefde. Het verhaal is verder te vinden bij Plinius de Oudere: daar zoogt het meisje haar moeder, die de hongerdood moest sterven in de gevangenis. Enige wandschilderingen in Pompeji zouden een uitbeelding van het verhaal kunnen zijn. In de kunsthistorische literatuur zijn enkele honderden specimina geregistreerd van dit vanaf de vijftiende tot in de achttiende eeuw uitermate populaire thema. Bekend is een schilderij uit het atelier van Rubens¹⁷ en een steen aan de oude stadsgevangenis in Gent met een afbeelding van 'de Mammelokker'. Het beeldhouwwerk is van rond 1770; tegenwoordig is de steen te zien aan de Lakenhal in het Belfort. Wat de oorsprong van de oude vertelling betreft heeft De Cock in zijn artikel over de Gentse Mammelokker opgemerkt dat er niets met zekerheid over te zeggen is. In de middeleeuwse populaire literatuur was het verhaal wijdverbreid; het is onder andere in de *Gesta Romanorum* te vinden. In de *Sermones vulgares* van Jacques de Vitry is het verhaal gewijzigd: het is daar een vrouw die haar echtgenoot zoogt, waarover De Cock schrijft: "Het tooneel der jongedochter, die haar vader de volle borst reikt, kwam misschien den predikant eenigszins shocking voor"¹⁸. Elders wijst hij op Middelnederlandse Marialegenden "waar de H. Maagd telkens een kranke gencest door hem 'haer ghebenedide borst' in

¹⁶ Elias (1998): 61-86.

¹⁷ "Mykon en Pero", ca. 1620-25, Rijksmuseum Amsterdam.

¹⁸ De Cock (1906): 48.

den mond te steken"¹⁹. In een versie die Wolf in Gent noteerde²⁰, is er een "reine maagd", die haar vader "in vertrouwen op God en de H. Moeder Maria" haar borst geeft.

Het verhaal van de kinderlijke devotie nu blijkt in de mondelinge traditie nog meer veranderingen te hebben ondergaan dan alleen inhoudelijke, die van meisje naar Moedermaagd of - als we naar het borstzuigen kijken - die van vader naar moeder. De stof is voor vertellers zo aantrekkelijk geweest dat deze ook van genre kon veranderen, en zo verschijnt in het zestiende-eeuwse *Strassburger Räthselbuch* de zogende dochter in een raadsel:

Durch seulen gesogen ist herren betrogen,
des dochter ich was, des müter bin ich worden,
ich hab meiner muter ein schön man getzogen.

Ant.

Es was ein gefangener hungers zu sterben den seugt sein dochter durch ein loch einer seüln vnd ernert yn²¹.

Een volgende ontwikkeling is dat er om dit raadsel heen een min of meer nieuw kader wordt gezet: een gevangene is ter dood veroordeeld en moet de honger dood sterven. Zijn dochter bezoekt hem dagelijks en verkrijgt van de rechters de gunst om hun een raadsel op te geven. Als ze dit niet kunnen raden, komt haar vader vrij. Het raadsel dat ze daarop opgeeft, luidt in een versie die De Cock geeft:

Heeren bedrogen
Muren doorzogen
Wiens kind ik ben
Wiens moeder ik wierd²²

Levenden uit de dode

Alle rechtterraadselvertellingen kennen in enigerlei vorm de tegenstelling leven - dood, maar bij de raadselvraag van de levenden uit de dode komt deze het meest pregnant naar voren: nieuw leven wordt letterlijk uit een dode gehaald. Ik geef hieronder een uitgebreide versie uit Twente, opgetekend door Elderink, met ook het omliggende verhaal in het dialect van de verteller²³:

¹⁹ *Ibid.* 59.

²⁰ Wolf (1843): p. 621, no. 529.

²¹ Citaat uit Meyer (1967: 68). Het zestiende-eeuwse boek heb ik niet ingezien; exemplaren bevinden zich volgens Braekman (1985: 21, noot 1) in de *Bibliothèque nationale* te Parijs en in de *British Library* te Londen.

²² De Cock (1906): 56.

²³ Elderink (1921): 129.

Nen man har kwoad 'edoan en zol 'ehangen of 'eköpt wodden, meer zienc vrouw wol em nig missen, ze bidden en smeeften de rechters zoo lange tot ze zeden: "de man mog vri-j wên, as de vrouw eer 'n roadsel kon opgewwen, dat ze allemoal te zamen nig roân konnen". Doo gung de vrouw bedroofd noa hoes; woo zol now één boerenwiefsken slimmer wên, as al dee rechters te hoope? Meer ko't bi'j 't hoes veunde et nen peerdekop, woor 'n voggelnust in zat met zes jongen. Et nam de vöggelkes der oet, meer in eenmoal vól em wat in, et leup weerum en zè teggen de rechters:

Doo ik gung van woor ik kwam,
Ik zes lèvenden oet eenen dooden nam,
Dee zesse maakten 'n zeuvenden vri-j.
Now roa et, rechters, en zèg et mi-j.

Dat kon nums roan, doarum was de man 'n zeuvenden, dee vri'j kwam.

Raadsels met dit motief zijn niet exclusief voor het juridisch kader; orale tradities in de hele wereld laten de genoemde tegenstelling dood-leven zien. *De dode draagt de levenden* (schip, schoen), *de doden spreken, de levenden zwijgen* (bladeren, gedroogd en vers), *de doden begraven of bedekken de levenden* (as bedekt vuur)²⁴.

Ook de verhalen waaraan het raadsel van de levende vogeltjes in de paardenschedel verwant is, kennen een lange traditie. Men spreekt hier ook wel van het Simson-raadsel, naar de passage uit *Richteren* (14: 14-18) waarin Simson de Filistijnen met een raadsel beproeft. Daarin is de gebeurtenis verraadseld dat hij in het karkas van een leeuw die hij had gedood een zwerm bijen zag, waarop hij de honing cruit nam en ervan at. Een andere mogelijke bron is de Oudnoorse *Hervararsaga*, waarin een raadselwedstrijd wordt beschreven tussen de in vermomming optredende Germaanse oppergod Odin en koning Heidrek. Eén van de raadsels die de koning op krijgt te lossen is dat van een broedende gans in een ossenschedel.

Ilo

Het onderzoek naar rechtterraadsels begon met een ander raadseltype: het zogenoemde Ilo-raadsel. Een volledige versie hoorde Willem Geldof van een 80-jarige dorpsbewoner te Colijnsplaat. De tekst staat als volgt weergegeven in het hoofdstuk "Raadselsprookjes" van *Het Zeeuwse volksraadsel*²⁵:

D'r was is een vrouwe en die most voo' d'n rechter kommen. Ze wier ter dôôd veroordêeld, mae' noe is dat vroeger zôô hewceest, dat à-je voo' d'n rechter kwam en je kon een raesel opgee, dat de rechter nie' kon raaien, dan was je vrie.

²⁴ Taylor (1951): hoofdstuk 5, onder de nummers 828-836.

²⁵ Geldof (1950): 68.

Toen is die vrouwe ondervroge en as raesel haf ze op:

Op Filo hae ik;
Op Filo stac ik;
Op Filo hae ik welhemoed:
'Eeren! Wat is da' voo' hoed?

Mae' dât kon de rechter nie' raaien, weet-je, en zôô is die vrouwe vriehekommen.

En noc, de oplossinge is, dat ze een 'ond 'ao', die Filo 'êëtete. Uut ut vel van dien 'ond 'ao' ze zeultjes gesnejen en die in d'r schoenen helcit.

De naam *Ilo* komt vooral in Duitsland voor en is een verbastering van *my love*, bij ons vaak tot *Fili* (of Leli, Filo, Miloo, etc.) geworden. Raadselverhalen waarvan dit rechterraadsel de uitlopers bevat, kennen het motief van de vermoorde geliefde: in oorsprong de minnaar van een koningin (vaak een slaaf), die vermoord wordt door echtgenoot of zoon. Als de koningin in bezit komt van het lijk, maakt ze daar verschillende gebruiksvoorwerpen van. Altijd wordt er schoeisel van het vel gemaakt; soms ook een kop van de schedel, een stoel van de beenderen, een spiegel van de ogen, een boek van de huid, een gordel van het haar, kaarsenhouders van de benen, lampen van de handen, en een schaal van het borstbeen. De moordenaar van de minnaar (man of zoon) wordt vervolgens uitgedaagd om het raadsel dat de koningin opgeeft te raden; doet hij dat goed dan moet zij sterven, lukt het hem niet, dan verspeelt hij zijn koninkrijk of sterft.

Het verhaal van de vermoorde geliefde kent veel variatie, vertakkingen en verbindingen met andere raadselverhalen. Meyer stelde dat het motief ook in een bruidswerwingscontext voorkomt²⁶, waar het geweld verbonden is met de rivaliteit tussen de vrijers, zoals in het Simson-verhaal. Vooralsnog is niet vast te stellen waar en wanneer in de verhaaltraditie een dier de plaats heeft ingenomen van de vermoorde echtgenoot.

Ongeboren

Het vierde rechterraadsel komt in Nederlandstalige verzamelingen het minst voor; het gaat daarin net als in het *Ilo*-raadsel om het gebruik van ledematen van een dood dier. Eén van de regels daarin luidt soms: ik draag de huid van een merrie in mijn hand. Bedoeld is een zweep uit de huid van een merrie. In dit raadseltype komt echter een ander motief naar voren, dat in de *Ilo*-raadsels ontbreekt: de ongeborene. De verzamelaar van volksverhalen Tinneveld geeft een uitgebreide versie, die werd opgetekend uit de mond van verteller Hend Stinissen (Liemers, Gelderland), op de band gezet en als volgt genoteerd²⁷:

²⁶ Meyer (1967): 54.

²⁷ Tinneveld (1976): nr. 14a. De band bevindt zich in het archief van het Meertens Instituut.

Vroger toe was ter een wet gewes, atter één veur de dood veroordeeld wier, dan kon der iemand kommen en geven den heer een raadsel op en dan kon den heer den dri' daag oaver raoje. Raoje hi'j 't, dan mos den veroordeelde aan de galg, mao vespölle hi'j 't, dan was de moordenaar vri'. Een man zat veur de dood veroordeeld. Zien zoon doch: "Wach ik gao nao de rechters en zet een raadsel op. Kumpe hi'j de rechters en zeit datte eur een raadsel op wol geve. "'s Goed", had een rechter gezeid, "dan moj mor is vetelle wat veur raadsel."

De zoon zei: "Pas goed op, rechters. Ik het geëte linge, ongebore ding; hoog ien 'n boom, zeuven vuut ien de eerde; zo velos ik mien olde vader." De rechter har 't opgeschreve. Den dadden dag had de zoon wecrum motte komme. Mao zij harre niet gewette wat 't gewes was. Toe had de jong 't uut motte legge. Hi'j had gezeid: "Asse slachten een bees met een kalf ter ien, dan is die niet gebore. En ien de boom daor hek twee brette gemaak. Hoog een bret, en één een bitje lèger. Op de boavenste plank hek zeuven vuut eerd gebroch en toe zun'k op den anderen gegaon. Dus ik zat hoog ien den boom en zeuven vuut onder de eerd. En zo hek velos mien olde vader." En hi'j had gewonne.

Het motief van de ongeborene is tenminste tweeduizend jaar oud; de oorsprong ligt vermoedelijk in de Oriënt. Raadsels van dit type komen ook zonder het negentiende-eeuwse kader van de halslossing voor. Vertellingen waarin de held ongeboren is of waarin deze op een ongeboren paard rijdt dan wel ongeboren vlees eet, zijn in Europa wijdverbreid. Net als bij het *Ilo*-raadsel kent het ongeboren-zijn de overgang van mens naar dier. In raadselvertellingen heeft de ongeboren held door zijn status en wat hij heeft meegemaakt bijzondere macht. Buiten de context van de mondelinge overlevering komt het motief onder andere voor in Shakespeare's *Macbeth*, waar alleen Macduff als de ongeboren held, "from his mother's womb untimely ripped"²⁸, Macbeth zal kunnen verslaan.

Hoop-en-vrees

Onder de kop "Raadsels" verscheen in het tijdschrift *Volkskunde* uit de raadselverzameling van Pol de Mont de volgende tekst:

Hoop-en-vrees zat op den wagen,
En Twee-been zag Twee-been Vier-been dragen

(Een ter door veroordeelde werd op een karre ter galg gereden. De rechters beloofden hem het leven en de vrijheid, indien hij hun een raadsel kon opgeven, dat geen hunner zou oplossen. Hoop en vrees streden thans in zijn binnenst! Daar bemerkt hij, hoog in de lucht eenen reiger, eenen kikvorsch in den snavel houdende! Zijn raadsel was gevonden!)

²⁸ *Macbeth* V.ix.15-16.

²⁹ De Mont (1888): 18.

Raadsels waarin beesten of mensen, al dan niet in combinatie, naar lichaamsdelen verraadseld worden, komen in veel tradities voor³⁰. Met name in Nederduitsland en Nederland is dit type raadsel, zoals eerder besproken, frequent in het kader rechter-veroordeelde gezet. Aan het eind van de raadselwedstrijd uit de *Hervararsaga* zijn verschillende raadsels van dit type te vinden³¹: tien tongen, twintig ogen, veertig poten³². Het raadselimage suggereert in dergelijke gevallen een monster, samengesteld uit meer dan één wezen. In de Griekse mythologie is het de figuur van de sfinx die dit raadsel in dubbele zin representeert: zelf zowel mens als dier, verwacht het monster met de vraag naar het wisselende aantal benen de categorieën menselijk en dierlijk.

Onderzoeksthema's

Voor in volkskundig onderzoek is men ingegaan op de motieven in het rechtterraadsel als verhaaltipe en op historisch-geografische verspreiding (van het type als zodanig, of van enkele motieven), soms met een overzicht per land. Ook zijn hals- en rechtterraadsels psychologisch onderzocht³³. In de literatuurwetenschap gaf Jolles het rechtterraadsel een plaats binnen zijn benadering van het raadsel als *einfache Form*³⁴. Huizinga werkte verschillende thema's in het raadselonderzoek uit binnen zijn theorie over het spel, waarbij hij ook inzichten uit de etnologie en antropologie betrok³⁵. Naar aanleiding van de raadselpassus uit *Richteren* is de thematiek voorts in judaïca en theologie behandeld³⁶.

De verhouding tot 'gewone' raadsels

Slechts een beperkt aantal raadsels blijkt in het juridisch kader op te treden. Daarin vertoont AT 927 gelijkenis met andere raadselvertellingen, waar ondanks de brede geografische verspreiding ook slechts weinig raadsels een plaats hebben. Het komt verder nooit voor dat een veroordeelde verraadselt dat hij langs de weg in een boomgaard appels ziet hangen, er een plukt en deze opeet - terwijl er wel raadsels in dit genre zijn. De raadsels gaan altijd terug op verhalen die een overschrijding van de natuurlijke en culturele orde behelzen en uitzonderingen inhouden op wat de gewone ervaringsregels leren. De oplossing is bovendien gebaseerd op ervaringen die niet toegankelijk zijn voor degene die het raadsel op moet lossen.

³⁰ Voor een overzicht zie Aarne (1918-20), deel II, waarin hoofdstuk 4 "Der Mensch", 5 "Zwei-, Drei und Vierbein", 6 "Die Kuh" en 7 "Reiter und Pferd u.a."

³¹ Zie C. Tolkien (1960): 43.

³² Ant: Een zeug, drachtig van negen biggen.

³³ Vgl. o.a. Rank (1912).

³⁴ Jolles (1930): 126-49.

³⁵ *Homo ludens*, met name hoofdstuk VI.

³⁶ Voor een overzicht zie Elias (1998): 105-19.

Een van de eerste onderzoeksproblemen betrof dan ook de vraag of deze uitzonderlijke verhalen wel als raadsels te beschouwen zijn. Eind vorige eeuw gaf Petsch een ontkennend antwoord op deze vraag. In *Studien über das Rätsel*³⁷ verdeelde hij raadsels in twee groepen: (1) echte, raadbare raadsels die een beroep doen op het verstand tegenover (2) onechte raadsels. Onder de laatste rekende hij *Halslösungsrätsel*. Met deze zienswijze, die hij in latere publicaties onderbouwde, leidde hij een debat in waarin deze raadselvertellingen een rol zouden gaan spelen bij het bepalen van het begrip 'raadsel' en het definiëren daarvan. Andere onderzoekers, zoals Huizinga en Jolles, huldigden de opvatting dat onraadbare raadsels waarmee iemands leven op het spel stond, en dus ook raadsels in een juridisch kader, juist wezenlijk voor het genre raadsel zijn. Jolles formuleerde het in *Einfache Formen*, naar aanleiding van raadselgebruiken in niet-westerse culturen, als volgt: "[...] wo das Rätsel seine tiefste Bedeutung erreicht, geht es an das Leben: sind unsre Knochen unser Einsatz"³⁸.

In onze moderne cultuur voldoen onraadbare raadsels inderdaad niet aan de voorwaarden voor een echt raadsel. Bij het bepalen van het genre raadsel moeten we ons er evenwel voor hoeden het eigen raadselbegrip tot uitgangspunt te nemen: historische beschouwing leert dat 'duistere raadsels' in de geschiedenis heel normaal waren. De oude raadselwedstrijden die in verschillende verhaaltradities te vinden zijn, laten zien dat onraadbaarheid een geaccepteerde eigenschap was. Nog tot op het eind van de vorige eeuw werden dergelijke raadsels in de taalgemeenschap geaccepteerd, zoals uit de verzameling van Wossidlo blijkt. Het woord 'raadsel' heeft bij ons tweeërlei betekenis: in de eerste is het ongeveer synoniem met mysterie, paradox en alles wat ons onoplosbaar lijkt. Op dit niveau is de *obscuritas* van het raadsel nog te vinden, maar niet als actuele vorm van taalgebruik. In de tweede betekenis vinden we het raadsel juist wel in de taalgebruikssituatie, maar daar mag het niet duister zijn: de gesprekspartner wordt er uitgedaagd tot het vinden van een oplossing. Als vorm van taalgebruik is het raadsel verder te specificeren tegenover de informatieve en examenvraag, waarvan het zich onderscheidt doordat het domein van de vraag niet gegeven is. Bovenstaande opvatting, waarin het begrip 'raadsel' zodanig wordt bepaald dat het hals- en rechtterraadsels insluit, is met kracht van argumenten naar voren gebracht door Tomasek in zijn studie over het Duitse middeleeuwse volksraadsel³⁹.

De vraag of het raadsel van de ter dood veroordeelde als zodanig geaccepteerd wordt, is binnen de juridische setting van het verhaal niet aan de orde. Raadsel en oplossing worden er verteld als gebaseerd op ervaringen van de veroordeelde (of een familielid). Men zou zich kunnen voorstellen dat er ook varianten zijn waarin de veroordeelde een raadsel van horen

³⁷ Petsch (1898): 5 e.v.

³⁸ Jolles (1930): 133.

³⁹ Tomasek (1994); voor een bespreking zie Elias (1997). De opvatting van Tomasek is geen gemeengoed: Röhrich rekent *Halslösungsrätsel* nog altijd tot *Scheinrätsel* (1998: 221).

zeggen opgeeft, eventueel op basis van andermans ervaringen, of op basis van zijn fantasie. Het raadsel zou hetzelfde kunnen bewerkstelligen: het verkrijgen van vrijheid. Dergelijke raadsels komen echter niet voor.

Terminologie

Bij mijn weten is Frischbier de eerste die de raadselvertellingen waar het hier om gaat, naar het juridisch kader als type heeft benoemd: in een artikel uit 1885, geschreven in het tijdschrift *Am Urds-Brunnen*, publiceerde hij een twaalfstal raadsels die veroordeelden opgaven aan hun rechters. Met de titel van zijn stuk, "Verbrecher-Räthsel", gaf hij een naam aan deze raadselvertellingen. Deze heeft het echter niet lang gehouden: in het invloedrijke werk van Wossidlo heten ze *Halslösungsrätsel*⁴⁰: "Die Bezeichnung Halslösungsrätsel (mnd. halslosinge: befreiung von leibesstrafe) verdanke ich Koppmann; sie ist zutreffender als die bisher übliche Benennung: Verbrecherrätsel."

Ook de betekenis van deze term verschoof bij Petsch, toen deze niet alleen raadsels met het verhaal van rechter en veroordeelde, maar ook andere raadsels gebaseerd op uitzonderlijke gebeurtenissen onder *Halslösungsrätsel* besprak. Zijn uiteenzetting hierover⁴¹ noemt in dat verband het raadsel dat Simson aan de Filistijnen opgeeft - waarin van een juridisch kader zoals dat in de moderne (d.w.z. negentiende-eeuwse) raadselvertellingen gestalte heeft gekregen, geen sprake is. Zo begon zich een tweede betekenis van *Halslösungsrätsel* te ontwikkelen: raadsels gebaseerd op merkwaardige gebeurtenissen. En omdat veel van dergelijke raadsels voorkomen in verhalen waarin een raadsel de inzet vormt van het leven, kwam het woord ook in gebruik voor raadselverhalen waarin het weliswaar om leven en dood gaat, maar zonder juridische context en zonder een raadsel dat naar merkwaardige gebeurtenissen verwijst⁴².

Met de Engelse term *neck-riddle* trad dezelfde verwarring op. Ook hierin kwam een specifieke eigenschap van rechterraadsels, de levensreddende context, minder tot zijn recht, en verder is *neck-riddle* in gebruik voor elk raadsel waarvan de oplossing gebaseerd is op buitengewone ervaringen⁴³. Men treft ook andere uitbreidingen van het begrip aan: "The term *neck riddle* derives from the common framing of such narratives in terms of a man who saves his neck by propounding a riddle that his executioner cannot answer, but the form also includes the strategic use of unanswerable questions as a kind of test or wager"⁴⁴. De Engelse term is in vergelijking

met de Duitse overigens pas laat gemunt, door Archer Taylor, zo rapporteert Dorst⁴⁵. In een later veel geciteerd artikel uit 1942 van Norton komt *neck riddle* nog niet voor.

Omdat ik belang hecht aan de vernieuwing die vertellers aanbrachten met het juridisch kader, onderscheid ik *rechterraadsels* systematisch van het hyperoniem *halsraadsels*. Deze laatste term ontleen ik aan Huizinga, die hem invoert bij zijn bespreking van een tekst uit de Vedische overlevering, waarin staat dat bij de Brahmaan Vidagdha Sakalya het hoofd van de romp valt, wanneer deze het antwoord op een raadselvraag schuldig moet blijven. Dit Oudindische verhaal heeft betrekking op sacrale raadselwedstrijden die plaatsvinden tijdens grote offerfeesten. Huizinga stelt in dat verband: "Het raadsel toont zijn heilig, dat beteekent 'gevaarlijk' karakter in het feit, dat het in mythologische of rituele teksten bijna altijd een 'hals-raadsel' blijkt te zijn, d.w.z. een opgave met de oplossing waarvan het leven gemoeid is, waarvan het leven de inzet is"⁴⁶. De Nederlandse term 'hals-raadsel' blijkt ook bij Huizinga een ruimere betekenis te hebben dan het door Wossidlo gebezigde *Halslösungsrätsel*, dat specifiek de halslossing in een juridisch kader betreft. In de mythen en riten die Huizinga bespreekt, gaat iemand dood die niet kan raden, terwijl de raadsels die de rechter niet kan raden in de negentiende-eeuwse vertellingen altijd levensreddend zijn.

De Nederlandse term *rechterraadsel* is vermoedelijk ontleend aan een Groningse dialectvorm: als *richterraadsel* (van *Fli*) verschijnt hij aan het eind van de jaren twintig in publicaties van K. ter Laan⁴⁷, later benoemde deze het als *richterraadsel* in zijn *Folkloristisch Woordenboek*⁴⁸. In de jaren dertig en veertig werd de term overgenomen door enkele andere volkskundigen (Schrijnen, Sinninghe, Geldof), maar hij kende lange tijd toch slechts een beperkte verspreiding. J.J. Mak⁴⁹, die in het Nederlands over Oudnoorse raadsels schrijft, spreekt nog van *Halslösungs-raadsels*, en elders wordt de Duitse term gebruikt⁵⁰. In de verzameling van het Meertens Instituut uit 1968 is de term *rechterraadsel* weer in gebruik, evenals in de grote Spectrum-serie met volksverhalen uit verschillende provincies, die rond 1980

⁴⁰ Wossidlo (1897): 321. Men treft later ook *Halslöserrätsel* aan (zie o.a. Hausinger 1968: 128 en Ude Koeller 1990).

⁴¹ Petsch (1898): 15 c.v.

⁴² Zoals verschillende verhalen in het AT 851-cluster.

⁴³ Over "riddles based on the poser's life history, or on something unusual he has seen" schrijft Goldberg (1993: 40): "These are often loosely called neck riddles, but this confuses the nature of the riddle itself, with the frame tale in which the character's life is at stake."

⁴⁴ Bauman (1992): 140.

⁴⁵ Dorst (1983), noot 8. Ik vermoed dat hij doelt op Taylor (1948), een artikel over "Straparola's Riddle of Pero and Cimon and Its Parallels"; Taylor schrijft daar (p. 302): "I shall call this variety the neck riddle, because the speaker saves his neck by setting his judge or executioner a puzzle that cannot be guessed." Op beperkte schaal (in de Engelse vertaling van *Homo Ludens* bijvoorbeeld) treft men ook *capital riddle* aan.

⁴⁶ Huizinga (1950, V): 138.

⁴⁷ Ter Laan (1928, 1929, 1930); eerdere vermeldingen van het woord *rechterraadsel* heb ik niet kunnen vinden.

⁴⁸ Ter Laan (1949).

⁴⁹ Mak (1935): 28; op p. 92 (1936) heeft hij het over *Halslösungsfragen*.

⁵⁰ In een artikel over raadsels in de Gentse almanakken van 1670 tot 1800 (Berckmoes 1971: 161); Meertens (1953): 232.

verscheen; ook Van der Kooi gebruikt de term⁵¹. Geldof achtte de door volkskundigen zo gebruikte term feitelijk onjuist, omdat niet de rechter, maar de strafkijtschelding in het middelpunt staat: "De naam 'rechtterraadsel' is te onzent echter ingeburgerd en om verwarring te voorkomen, zullen wij die dan ook maar gebruiken"⁵². De termen rechter- of rechtterraadsel komen niet voor in het WNT of andere algemene woordenboeken. Boekenooogen gebruikte in zijn verzameling de term *verlossingsraadsel*, Brackman⁵³ spreekt van *gerechtsraadsel*.

Ik bezig de term 'rechtterraadsel' voor alle vertellingen met een juridisch kader waarin ter dood veroordeelden ten overstaan van een rechter hun vrijheid verwerven met een raadsel. 'Halsraadsel' kan dan als overkoepelende term dienen voor raadsels in vertellingen, mythen, sprookjes en sagen waarin, zoals Huizinga het zei, "het leven de inzet is"; daarin hoeft de raadselopgever niet formeel ter dood veroordeeld te zijn en de uitkomst hoeft niet te zijn dat het leven gered wordt. Halsraadsels vallen vervolgens onder de nog algemener categorie raadselverhalen. Van beide onderscheidt het rechtterraadsel zich doordat het raadsel er niet naast andere motieven te vinden is; bij andere raadselverhalen is dat vaak wel het geval. In het rechtterraadsel stoelt de oplossing van het raadsel voorts altijd op unieke ervaringen, die de raadselopgever zelf heeft meegemaakt en waarin hij of zij handelend optreedt; bij andere halsraadsels hoeft dat niet zo te zijn. Het rechtterraadsel is verder te specificeren doordat de raadselvraag altijd door de veroordeelde (of een verwant) gesteld wordt.

In deze begripsbepaling valt de bekende raadselballade "Het Soldaatje van Wenen" niet tot het rechtterraadsel⁵⁴. Niet alleen het kader is immers anders, ook de positie van de hoofdpersonen verschilt: het is de machtige (koning) die hier het raadsel opgeeft⁵⁵. Wanneer men de rechtszitting vergelijkt met een test of een examen, valt op dat in de laatste gevallen de 'onderliggende' partij beproefd wordt en op vragen moet antwoorden. In die lijn doordenkend zou men verwachten dat de rechter degene is die de raadselvraag opgeeft en dat de gevangene zijn hals redt door de juiste oplossing. In het corpus rechtterraadsels is het echter andersom en ligt deze verdeling strikt vast. Het is niet de rechter die de veroordeelde toetst, maar het is de veroordeelde die als het ware de rechter toetst. Wanneer de vergelijking met een examen wordt doorgetrokken, lijkt het wel of de leraar wordt geëxamineerd.

⁵¹ Van der Kooi (1979: 240); zie ook zijn lemma "Rechtterraadsels" in Dekker, Van der Kooi & Meier (1997).

⁵² Geldof (1950): 67.

⁵³ Brackman (1985): 10.

⁵⁴ Zoals wel werd gedaan door Sinninghe (1937): 27, Geldof (1949): 183, Fuchs en Simons (1970): 181, Van der Linden (1981): 33.

⁵⁵ Voor het Engels zou het zinvol kunnen zijn analoog aan bovenstaand onderscheid te spreken van *neck-riddle* (halsraadsel) en *neck-saving riddle* (rechtterraadsel), en de betekenis van beide termen te beperken tot verhalen waarin een raadsel de inzet is van het leven.

Wisselwerking van tradities

Een volgende kwestie in het onderzoek betreft de ontwikkeling van de verhaalstof: het is bijna een gemeenplaats geworden, te stellen dat de 'wereld van raadselvertellingen' zeer complex is; wie onderzoekt vanuit welke uiteenlopende tradities er elementen zijn binnengekomen, waant zich soms in een labyrint. Om de verschillen en overeenkomsten in de onderscheiden stadia van het materiaal beter te kunnen plaatsen maak ik bij hals- en rechtterraadsels een onderscheid tussen verschillende lagen:

- (a) de onderzoekscontext
- (b) de situatie waarin de raadselvertelling is overgeleverd
- (c) het juridisch kader waarin de verteller zijn raadsel plaatst
- (d) de bronnen waarop de verschillende raadsels teruggaan.

In (a) de verzamel- en onderzoekstraditie worden sinds het midden van de vorige eeuw de betreffende raadselverhalen opgetekend en geanalyseerd, zoals ze in een vertelsituatie (b) werden beluisterd. Daarin fungeerden raadsels voornamelijk als ontspanning. Het raadsel van de ter dood veroordeelde dat de verteller in die situatie naar voren brengt, heeft betrekking op een volgende laag (c): die van een juridische praktijk waarin het raadsel een andere functie had dan in de vertelsituatie. De verteller legt de veroordeelde die hij in de juridische setting ten tonele voert, een nieuw verhaal (d) in de mond⁵⁶. Dat verhaal behelst de oplossing van het raadsel en heeft betrekking op gebeurtenissen die uit oude verhaaltradities stammen en vaak weer andere kaders hadden, waarin al dan niet een raadsel voorkwam. De vertellers van het rechtterraadsel hebben oud materiaal in een nieuwe omgeving geplaatst.

Een probleem is dat tussenvormen ontbreken: er is geen continuïteit tussen de bronverhalen en de negentiende-eeuwse rechtterraadselvertellingen. Hoe komt het dat zulke uitzonderlijke raadsels juist in zo'n formeel kader terecht konden komen? In de klassiek-filologische traditie lag de nadruk op de geschiedenis van een raadsel en de vorm die het in de loop der tijd als taalbouwsel kon aannemen, meer dan op de verhouding tot het kader. Sommige raadsels zijn in verschillende kaders te vinden, andere zijn typisch gebonden aan één kader, soms zijn bepaalde elementen afkomstig uit het ene kader en gaan ze een verbinding aan met die uit een ander. In een verklaring van het rechtterraadsel moet getracht worden het verband tussen kader en raadsel te verhelderen. Daarbij mag de plaats van de raadselvertelling in de vertelsituatie niet veronachtzaamd worden. Wat beogen vertellers bij het navertellen van dergelijke oude verhalen? Het juridisch kader is een vernieuwing van negentiende-eeuwse (Europese) vertellers, die daarmee materiaal uit de oude halsraadsels recontextualiseerden. Dat probleem is weinig uitgediept, hoewel er in de vorige eeuw al door Müllenhoff de aandacht op werd gevestigd, toen hij de

⁵⁶ In de woorden van Bauman (1986: 33): een 'personal experience narrative'.

vertelling besprak waarin "einem zum tode verurtheilten das leben gerettet sei, wie sonst umgekehrt beim räthselkampf um den kopf gewettet wird [...]"⁵⁷.

Goldberg stelde in haar monografie: "There are two elements in a neck riddle, separable in practice as well as in theory: the frame tale and the riddle"⁵⁸. Omdat het rechterraadsel op de grens van twee genres ligt, heeft het eigenschappen waardoor het bij vertellingen onder te brengen is, maar ook bij raadsels. De vraag of het in de vertelsituatie bedoeld is om op te lossen, moet gesteld worden in samenhang met de voorwaarden waaronder het door iemand 'neergezet' wordt. Het kan van de verteller afhangen of hij zijn publiek in de gelegenheid stelt het raadsel op te lossen – al was het maar door het inlassen van een pauze – of dat hij meteen doorgaat met het vertellen van de oplossing. Ook vorige *speech acts* kunnen hier van invloed zijn: werden er verhalen verteld of raadsels opgegeven?

De werkelijkheid van de halslossing

De vertelsituatie waarin het rechterraadsel optreedt is historisch. Over de vraag of het verhaal van de rechter die een veroordeelde vrijspreekt op basis van een door hem niet opgelost raadsel historisch is, lopen de meningen uiteen. De vertelling sluit aan bij de grote groep volksverhalen waarin een *trickster* vanuit een underdog-positie hogeren weet af te troeven. Daarin ligt een groot deel van de aantrekkingskracht van de gewenste werkelijkheid⁵⁹. Het stelt arme mensen in de gelegenheid even te genieten van een verhaal waarin de wereld er heel anders uitziet. Ook bij het vormgeven van hun wensen en fantasieën putten ze echter uit materiaal, dat in enigerlei vorm een betrekking tot de werkelijkheid onderhoudt.

Meyer wijddde een uitvoerige beschouwing⁶⁰ aan de mogelijkheid dat het rechterraadsel de literaire weerspiegeling is van een toestand, die daadwerkelijk eens bestaan heeft. Rechterraadsels zijn vermoedelijk als *gesunkenes Rechtsgut* te beschouwen: in de volksliteratuur geobjectiveerde herinneringen aan rechtsfeiten. Gewoonten uit oude Germaanse rechtsgebruiken trachtte Meyer in verband te brengen met de gang van zaken zoals beschreven in het rechterraadsel. Daarbij beoogde hij niet de vraag naar de historiciteit ervan te beantwoorden, maar die van de specifieke aard van het motief van de halslossing daarin. Als werkhypothese nam hij aan dat een rechtelijk motief als de halslossing alleen kan zijn ontstaan wanneer de eraan ten grondslag liggende gedachte op een of andere manier met feiten uit de rechtsgeschiedenis te verbinden is. In ons huidige rechtsbesef heeft de voorstelling dat ter dood veroordeelden hun leven kunnen redden met

een raadsel geen plaats; dat geldt echter ook voor andere rechtspraktijken waarvan de historiciteit vaststaat.

Enige verwantschap met de gang van zaken in het rechterraadsel vertoont het historisch overgeleverde gebruik om een veroordeelde vrij te laten als de strop brak, dat als bewijs gold dat de terechtstelling van godswege werd afgewezen. Een ander gebruik, voor sommige streken in Duitsland overgeleverd, is dat een abt of abdis het recht had de strop door te snijden: Meyer vermeldt nog een geval uit 1780⁶¹. Soms werd ook aan zwangere vrouwen dit recht toegekend. Een ander oud strafrechtsgebruik, "volgens hetwelk eenen veroordeelde kwijschelding kon worden verleend wanneer eene vrouw hem wilde huwen", is voor de Nederlanden door Schreuder in kaart gebracht⁶². Hij ging nauwkeurig na, of dit rechtsgebruik inderdaad toegepast is geweest en waar dit geschiedde. Voor verschillende provincies kon hij gevallen vaststellen waarin het rechtsgebruik toepassing had gevonden en andere waarin het geweigerd werd. Ook van elders op het vasteland van Europa besprak hij voorbeelden. Vooralsnog kunnen we niet meer concluderen dan dat het rechterraadsel op dezelfde denkwijze berust die eens het rechtsgebruik van de halslossing voortbracht.

Interpretatie

Beschrijvingen en verklaringen van het rechterraadsel lopen soms door een en verschillen aanzienlijk qua bereik. De verklaring van Boekenoogen bestond uit het leggen van een verband tussen het juridisch kader en de Oudnoorse *Hervararsaga*. Koning Heidrek doet daarin de gelofte om "aan ieder die zich jegens zijn persoon heeft vergrepen genade te schenken, indien hij raadsels en vragen kan opgeven die de koning niet kan oplossen"⁶³. Tegenwoordig zou men een dergelijke verklaring vermoedelijk als beschrijving van de oorsprong typeren. De vertellingen die ten grondslag liggen aan de raadsels die negentiende-eeuwse vertellers in het juridisch kader geplaatst hebben, kennen onderling talrijke verbindingen. In vergelijking met de raadselwedstrijd rond de prinses is het juridisch kader een relatief jonge ontwikkeling. Omdat veel raadsels in enigerlei zin verbonden zijn met bruidswerving, is Goldbergs suggestie dat ze van daaruit in een nieuw kader zijn gezet, niet onaannemelijk. Vertellers zouden latere vormen kunnen hebben 'aangehaakt' bij die in het juridisch frame, toen dit in Germaanse gebieden zo prominent aanwezig was geworden dat het andere kaders verdrong⁶⁴. Het kader waarin de figuur van een koning in plaats van een prinses de raadselvragen stelt, die in latere

⁵⁷ Müllenhoff (1855): 6.

⁵⁸ Goldberg (1993): 79. Vgl. ook Ude-Koeller in het lemma *Halsrätsel* van deel 6 (1990) van de *Enzyklopädie des Märchens*, die schrijft dat de studies voornamelijk beschrijvend van aard zijn en nauwelijks verband leggen tussen het juridisch kader en het raadsel.

⁵⁹ Dekker, Van der Kooi & Meder (1997): 330.

⁶⁰ Meyer (1967): 129-46, "Realkommentar: Das Rechtsproblem der Halslösung".

⁶¹ Meyer (1967): 141.

⁶² Vgl. de titel van de dissertatie van Schreuder (1915). Frauenstädt (1897: 899) schrijft: "[...] auch eine zum Tode verurteilte Verbrecherin erlangte Begnadigung, wenn ein noch unverheiratheter Mann sie zur Ehe begehrte."

⁶³ Boekenoogen (1901): 10.

⁶⁴ *Ibid.* 87.

verhalen tot die van een rechter zou kunnen hebben geleid, behoort dan tot een van de mogelijkheden. Het hoeft echter niet te betekenen dat daarin de oorsprong van het rechtterraadsel ligt: dat zou zich ook kunnen hebben ontwikkelen uit het verhaal in de *Hervararsaga*.

Algemeen was de vaststelling dat rechtterraadsels over verscheidene delen van Europa verspreid zijn en dat men de oorsprong ervan in verband moet brengen met een traditie waarin raadsels in hoog aanzien stonden. De betekenis die raadsels in het begin van onze geschiedenis hadden, wordt uitgedrukt in *The Jewish Encyclopedia* (1905), waarvan het lemma 'riddle' begint met de opmerking: "Among the ancients, as witness the story of Oedipus and the Sphinx, a riddle was a more serious matter than in modern times, more in the nature of a wager than of an amusement." Het oplossen van raadsels was een oude en traditionele techniek, gebruikt in tijden van crisis, als het lot van de enkeling of van een hele gemeenschap op het spel stond, met name als iemands leven op het spel stond⁶⁵.

Hieronder beschouw ik het opgeven van een raadsel als middel om aan een doodvonnis te ontsnappen als zo'n crisismoment, waarin de veroordeelde op de grens staat van leven en dood. Wat is in die situatie de betekenis van een uitzonderlijk raadsel, dat teruggaat op verhalen uit een 'omgekeerde wereld'? Vooral de opmerkelijke constructie door negentiende-eeuwse vertellers van een juridisch kader rond dergelijke verhalen behoeft een verklaring.

Grensvervaging en anti-structuur

Een constante in het onderzoek naar rechtterraadsels en de verhalen die eraan ten grondslag liggen, is de vergelijking ervan met de werkelijkheid van onderzoeker, lezer of publiek. De verraadselde gebeurtenissen zijn bestempeld als "grausig"⁶⁶ en "gruesome"⁶⁷. Boekenooien: "[...] raadsels, die op hoorders uit den tegenwoordigen tijd een hoogst zonderlingen indruk maken"⁶⁸. Een andere typering: "Voor lezers die van griezelen houden"⁶⁹. Abrahams noemt het Ilo-raadsel een "ghastly riddle"⁷⁰ en schrijft elders: "[...] it violates some of our deepest sense of moral rectitude even while it confuses our sense of what a riddle ought to appropriately convey"⁷¹. Müller spreekt van "burlesk"⁷², Dorst van "the odd

phenomenon folklorists call 'neck-riddle'" en "thorough grotesqueness"⁷³, Bryant van "macabre"⁷⁴ en Goldberg van "bizarre"⁷⁵. De opmerkingen betreffen zowel kader als verraadseling: Petsch heeft het over de "etwas grausige Einkleidung"⁷⁶. Dergelijke kwalificaties maken tevens duidelijk waarom deze verhalen aantrekkelijk waren voor verhalenvertellers: ze konden er de aandacht van hun publiek mee trekken. Het gaat om "unusual circumstances", zoals de motievenindex van Stith Thompson het noemt⁷⁷.

De omkeringen die het rechtterraadsel laat zien, zijn alle onder *grensvervaging* te vatten. In de onderling vaak met elkaar verbonden bronnen van het rechtterraadsel wordt de natuurlijke en culturele orde aangetast en een chaotische situatie gepresenteerd. De grens tussen leven en dood vervaagt, tegenstellingen tussen mens en dier worden opgeheven, verboden seksuele betrekkingen komen aan het licht, de grenzen van het lichaam vervagen. De 'ongeborene' is bij uitstek een figuur zonder grenzen; vaak wordt zo iemand geassocieerd met magische krachten ter bescherming van de gemeenschap, of omgekeerd, ter beschadiging ervan⁷⁸. Ook in de verhalen waarop het raadsel van de 'Levenden in de dode' teruggaat is sprake van figuren die grenzen overschrijden. Het verhaal uit *Richteren* laat Simson als grensfiguur zien: als bruidegom bevindt hij zich in een overgangsfase. De raadsels van de bijen in het karkas van de leeuw en van het vogelnest in de ossenschedel heffen de tegenstelling leven-dood op. In de bronnen voor het Ilo-raadsel is er vermenging van menselijke of dierlijke ledematen: daardoor krijgt de raadselopgever, net als de sfinx die Oedipus een raadsel opgeeft, monsterlijke trekken, wat nog versterkt wordt door de misdaad en de suggestie van necrofilie. De beesten in de lucht uit het Hoop-en-vrees raadsel zijn eveneens van dit type. In de bronnen voor het raadsel van de Zogende Dochter vervaagt de scheiding tussen generaties. Het verhaal materiaal waaruit dit rechtterraadsel put, laat tevens zien hoe vertellers incest (als archetype van grensvervaging) in de loop der tijd in cultureel aanvaardbare banen geleid hebben⁷⁹. Wat heeft nu de grensoverschrijding (een kenmerk van het raadsel) van doen met het juridisch kader (de omliggende vertelling)? De situatie tussen leven en dood waarin de veroordeelde in het rechtterraadsel zich bevindt, is

⁶⁵ Gorfain (1976): 199. Zie verder de lemmata *riddle* in James Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (Edinburgh: Clark, 1908-21) en *Rätsel* in *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa u.a. (Stuttgart: Metzler, 1894-1978).

⁶⁶ Koppmann volgens Wossidlo (1897: 322) en Petsch (1898: 17).

⁶⁷ NN (1898): 260.

⁶⁸ Boekenooien (1901): 9.

⁶⁹ Geldof (1949): 170.

⁷⁰ Abrahams (1980): 59.

⁷¹ *Ibid.* 23.

⁷² Müller (1970): 467.

⁷³ Dorst (1983): 416, 418.

⁷⁴ Bryant (1990): 9.

⁷⁵ Goldberg (1993): 85.

⁷⁶ Petsch (1898): 17.

⁷⁷ Thompson (1955-58): II 790-II 807.

⁷⁸ Ginzburg (1993: 148) behandelt het thema van de ongeborene (*mogul*) met betrekking tot Noord-Kroatië. Net als andere, vergelijkbare figuren (met de helm geboren, met een staart geboren), is hij voorbestemd om in vaststaande periodes tegen heksen en vampiers te vechten, betoveringen te verbreken of oogsten te beschermen.

⁷⁹ Verschillende onderzoekers hebben het verband tussen raadsels en incest benadrukt. Zie Elias (1998): 141 e.v.

binnen de onderzoeksoptiek van de antropoloog Viktor Turner te vergelijken met de liminale fase in een initiatieproces, waarin grensvervaging een centrale rol speelt⁸⁰. Groepen of individuen die in een dergelijke situatie verkeren, bevinden zich in een overgang van de ene naar een andere betekenisvolle wijze van bestaan. Ze zijn noch het een noch het ander en in die toestand op weg naar een nieuwe levensvorm. Daarin ligt een gelijkenis met de veroordeelden in de rechterraadselvertelling; ook zij bevinden zich in een dergelijke situatie: de rechter beschikt over dood en leven. Turner stelt dat mensen zich door twee contrasterende en elkaar zelfs ontkennende maatschappijbeelden kunnen laten leiden: *structuur* en *anti-structuur*. Het eerste wordt gevormd door de normatieve werkelijkheid van sociale ongelijkheid, de dagelijkse gang van zaken, die binnen een cultuur als noodzakelijk en nuttig ervaren wordt. Daartegenover staat de grenzen overschrijdende *communitas*: ongestructureerd, ongedifferentieerd en verbonden met een maatschappijbeeld dat de legitimiteit van dergelijke verschillen ontkent en iedereen als principieel aan elkaar gelijk ziet. In zijn visie nu zijn het deze tegengestelde elementen die als de twee polen in een samenleving sociale betrekkingen en maatschappelijk verkeer mogelijk maken. Sommige raadselverhalen refereren aan situaties kenmerkend voor een *liminandus*. De grensvervaging past bij het beeld van de anti-structuur, de jurisdictie bij haar tegenpool.

Het groteske als uitbeelding van de crisis

Een aantal jaren terug is door Dorst in het *Journal of American Folklore* geopperd om halsraadsels in verband te brengen met de traditie van het groteske, waarin grensoverschrijdingen, verdraaiingen en omkeringen als momenten van vrijheidsbelching te beschouwen zijn⁸¹. In halsraadsels signaleert hij een overeenkomst met de eigenschappen van stemmen in een vrije en open dialoog: deze wordt gekenmerkt door instabiliteit en ambiguïteit⁸². Beschouwt Turner de wisselwerking van structuur en anti-structuur als noodzakelijk voor het menselijk handelen, bij Dorst krijgen alleen de grensoverschrijdingen een uitgesproken positieve connotatie, omdat 'het volk' daarmee een wapen in handen heeft tegen de heersende macht, die hij als negatief afschildert. Daarin leunt hij sterk op Bachtin, die de volkscultuur van Middeleeuwen en Renaissance als een cultuur van de lach

stelde tegenover de zwarte, officiële cultuur (van de Kerk, van de *literati*)⁸³. Het probleem bij deze interpretatie is echter dat Dorst de tegencultuur afschildert als volkomen vrij van fobie of vrees. Een volgend punt is dat hij geen aandacht heeft voor het verschil tussen de kaders van vrijer-prinses (AT 851) en veroordeelde-rechter (AT 927). Wat is de betekenis van het feit dat bepaalde raadsels op een gegeven moment door vertellers in een juridische setting zijn geplaatst? Om deze vraag, die al in de eerste publicaties over rechterraadsels wordt gesteld, te kunnen beantwoorden, ben ik te rade gegaan bij René Girard, wiens werk op het snijpunt ligt van literatuurwetenschap en (religieuze) antropologie, en die ook volkskundigen een interessante invalshoek zou kunnen bieden⁸⁴. Anders dan Dorst beschouwt Girard omkeringen en overschrijdingen niet als spontane uitingen die blijf geven van vrijheid, maar als een vast ritueel, dat slechts een tijdelijke opschorting vormt van heersende gebruiken en wetten⁸⁵. Hij wijkt daarin niet af van Turner, die ook van oordeel was dat anti-structuur vaste rituelen kent. Gedrag dat tijdelijk de normen van de cultuur overschrijdt, vormt in zijn optiek de uitbeelding van een crisis, ontstaan als de rivaliteit in een samenleving sterk is opgelopen. Girard noemt zo'n crisis *mimetisch* en laat zien hoe deze uit kan lopen op geweld.

Het begrip *mimesis* heeft bij hem een wat andere inhoud dan bij andere auteurs. Centraal is de nauwe band tussen *mimesis* en *begeerte*: mensen ontwikkelen hun begeerten doordat zij anderen nabootsen in het zich toe-eigenen van objecten. Zij imiteren elkaar in hun verlangens daarnaar. In de bronnen van het 'halsraadselcomplex' is de mimetische begeerte duidelijk te onderkennen⁸⁶: de mythologische raadselwedstrijd in de Edda laat onopgesmukt zien hoe de begeerte van de god Odin ontstaat door de vermeende superioriteit aan kennis die hij Wafthrudnir toekent. De reus is zijn model, maar tevens zijn obstakel⁸⁷. In dit spanningsveld besluit hij zich met hem te meten; het gaat om leven en dood. De verhalen van de vermoorde geliefde tonen de hoofdfiguren (koningin, man en geliefde) in

⁸³ Dorst heeft overigens slechts belangstelling voor het carnaval in Bachtins werk, terwijl hij diens thema *dialoog* (in de zin van Martin Buber) verwaarloost. Vgl. daarover Todorov (1981). De twee concepten komen overeen in hun verzet tegen het officiële, dogmatische *discours*, maar in elk ander opzicht staan ze radicaal ten opzichte van elkaar, schreef Todorov elders: "Dialogue is order and sense, carnival chaos and orgy [...] dialogue is serious, the carnival on the side of laughter, but, contrary to what Bakhtin says, violence quite easily accommodates itself to laughter." (*Times Literary Supplement*, March 13, 1998).

⁸⁴ Voor een uitgebreide bibliografie van het werk van Girard zie Golsan (1993): 181-237; de Innsbruck Universitat houdt een webstek bij van studies op het gebied van zijn mimetische theorie: <http://starwww.uibk.ac.at>. Het tijdschrift *Contagion. Journal of violence, mimesis, and culture* publiceert geregeld artikelen uit de school van Girard. Voor zover mij bekend werd zijn werk in België geïntroduceerd door Van Bladel (1980); zie verder Pelckmans & Vanheeswijck (1996), een bundel die verscheen nadat Girard in 1995 van de UFSIA een eredoctoraat ontving. In Gent verzorgde de werkgroep *Mimesis* verschillende Nederlandse vertalingen van zijn werk.

⁸⁵ Girard (1972): 160.

⁸⁶ Zie Elias (1995) voor een uitwerking.

⁸⁷ Vgl. voor de problematiek van model en obstakel Girard (1978): 35.

⁸⁰ Turner (1977): 94 c.v.

⁸¹ Dorst (1983): 417.

⁸² Dorst baseert zich op Bachtin, die in zijn bekende *Rabelais and his World* (1968) stelde: "Actually the grotesque liberates man from all forms of inhuman necessity that direct the prevailing concept of the world." (p. 49) Hij polemiseerde er (onder andere) met W. Kayser die sprak van een "gloomy, terrifying tone of the grotesque world."

een mimetische driehoek; verschillende vertellingen uit AT 851 (het Turandot-cluster) hebben passages waarin de begeerte van de held aanwijsbaar als bemiddeld wordt gepresenteerd. Met het raadsel dat Simson opgeeft aan de Filistijnen probeert hij zijn superioriteit te bewijzen en in het raadsel zelf is zijn overwinning op de leeuw die hem aanviel een gebeurtenis waardoor de rivalen worden afgetroefd. De bruidsverhalen waarin de ongeboren held zijn raadsel opgeeft, spelen zich eveneens af in een sfeer van dodelijke rivaliteit.

Wegvallen van verschillen

De hypothese is nu dat naarmate rivaliteit toeneemt, verschillen wegvallen: mensen gaan steeds meer op elkaar lijken doordat hun verlangens als het ware gelijkgeschakeld worden en onderlinge grenzen vervagen. In die optiek zijn de grensoverschrijdingen in de verhalen die ten grondslag liggen aan het rechtterraadsel, op te vatten als uitingsvormen van een 'mimetische crisis', het gevolg van een onbeheersbaar geworden rivaliteit in de samenleving⁸⁸. In het cultuurhistorische scenario dat Girard ons schetst, wordt zo'n crisis opgelost door het aanwijzen en uitdrijven van een zondebok, die de ongedifferentieerde massa voor enige tijd verenigt, waardoor de gemoederen tot bedaren kunnen komen⁸⁹. Zo loopt de fase waarin een uitweg wordt gevonden uit de mimetische crisis uit op wat later een offer zal worden genoemd, maar wat in oorsprong een gemeenschappelijk bedreven moord is. Wie behoren tot de categorie slachtoffers? Het geweld moet worden bekoeld op iemand die men zonder gevaar kan doden omdat niemand het voor hem op zal nemen⁹⁰. Het offer is in de oorspronkelijke vorm een gewelddaad zonder wraakrisico; dat risico is het verschil tussen offerbaar en niet-offerbaar. Vandaar dat men in de mythologie van veel volken verhalen aantreft over 'buitenstaanders', marginalen die op een of andere manier niet (meer) bij de gemeenschap horen, die een handicap hebben (oud, kreupel of blind zijn): deze uitzonderlijke personen zijn het die bij uitstek tot zondebok gemaakt kunnen worden. De onderlinge rivaliteiten en daardoor opgehitste gemoederen van de massa worden verenigd door het aanwijzen van één persoon die verantwoordelijk wordt geacht voor de ontstane onrust in de samenleving. Zo iemand wordt uitgedreven uit de gemeenschap, gestenigd of opgejaagd naar een hoogte buiten dorp of stad.

In mythen heeft volgens deze gedachtegang een opmerkelijk proces plaatsgevonden: de zondebok krijgt de schuld van de crisis en de gemeenschap vergeet dat hij of zij juist het product daarvan is. Hij wordt na zijn dood echter ook als oorzaak van de herwonnen eenheid beschouwd. Deze wen-

ding is voor de gemeenschap noodzakelijk om de eigen rol in het uitoefenen van geweld niet onder ogen te hoeven zien. Enerzijds krijgt de zondebok daardoor de trekken van een hoog verheven god, anderzijds moeten hem - om de uitdrijving te rechtvaardigen - allerlei misdaden, overtredingen en taboeschendingen worden toegedicht, waardoor hij het karakter van een duivel krijgt. De unieke ervaringen die op de grens van leven en dood verraseld worden, hebben een plaats in dit scenario. Ze weerspiegelen tevens de geïsoleerde positie van de raadselopgever: het raadsel kan als een substituuut worden beschouwd voor het sacrificiële einde van de crisis. Zoals gezegd hebben raadsels van oudsher een plaats op crisismomenten; de grensoverschrijdingen zijn een uitdrukking van de misdaden die men zondebokken heeft toegedicht om uitdrijving of moord te rechtvaardigen.

De grenservaging en het wegvallen van de verschillen ziet Girard ook in het licht van het traditionele offer, een sociaal gebeuren dat bij uitstek van belang is om (de oorsprong van) menselijk handelen te kunnen analyseren. De functie ervan is in het algemeen de gewelddadige gevoelens binnen de groep tot bedaren te brengen en te beletten dat conflicten uitbarsten. Dat gold in ieder geval voor samenlevingen waarin men er nog niet in was geslaagd om een eind te maken aan voortdurende wederzijdse wraakoefeningen. Het verbranden van een carnavalspop gaat, in dat licht bezien, terug op het eertijds sacrificiële einde van de crisis: er vond een offer plaats, dat door (of in tegenwoordigheid van) de verzamelde menigte gebracht werd. Het offer moet een eind maken aan onenigheid, rivaliteit, jaloezie; het bewerkstelligt sociale eenheid en wist verschillen uit.

Cultuurhistorisch beschouwd zou men, die redenering volgend, de raadselvertellingen met hun grenservaging en rivaliserende hoofdfiguren op kunnen vatten als uitbeelding van een stadium in zo'n offercrisis. De veroordeelde verraselt uitzonderlijke, hoogst persoonlijke ervaringen, die hem isoleren van anderen: niemand is erbij als de veroordeelde op weg naar de rechtszitting jonge vogeltjes in het karkas van een paard ziet en er een uitneemt of een dode hond vilt om er schoenen van te maken. Zijn ervaringen zijn niet alleen uitzonderlijk, maar berusten veelal ook op toeval of willekeur. In het raadsel van de 'Levenden in de dode' ziet de veroordeelde aan de zijkant van de weg opeens een lijk waaruit nieuw leven tevoorschijn komt, in het 'Hoop-en-Vrees-raadsel' vliegen er opeens twee beesten door de lucht. De vrouw in het 'Ilo-raadsel' valt het in dat zij haar hond kan doden om een raadsel te maken, bij de 'Zogende Vrouw' bedenkt de dochter de truc om haar vader te zogen. De 'Ongeborene' verraselt zijn arbitraire afkomst.

Gerechtigde transcendentie

Om de hierboven gestelde kwestie van de verhouding tussen kader en raadsel te kunnen verhelderen, ligt het dan ook voor de hand te zoeken naar elementen in het juridisch kader die corresponderen met uitzonderlijkheid, toeval en willekeur. De kans nu die mensen lopen om in

⁸⁸ Girard (1978): 29, 34, 312 e.v.

⁸⁹ Voor een nadere bepaling van het begrip zondebok in de mimetische theorie zie Girard (1987): 73 e.v.

⁹⁰ Girard (1972): 26.

hun leven met de rechterlijke macht in aanraking te komen, hangt van veel factoren af. Het milieu waarin ze ter wereld komen, de wijze waarop ze worden grootgebracht, de scholing die ze ontvangen en de mensen die ze ontmoeten, bepalen al tot op zekere hoogte hoe 'crimineel' iemand zal zijn. Gezien het feit dat elke mens recht heeft op leven en dat dit recht door het wettelijk gezag tot het uiterste gerespecteerd dient te worden, wordt het uitspreken van een doodvonnis in dat licht een precare zaak. Het rechtterraadsel vertegenwoordigt een fictieve mogelijkheid om het dilemma van de willekeur op te lossen. Wanneer het doodvonnis uitgesproken is, krijgt de veroordeelde immers de gelegenheid om de rechter een raadsel voor te leggen. Vanuit een moderne opvatting bezien is het zeer opmerkelijk dat de raadsels van de veroordeelden niet de casus zelf betreffen; daarin verschillen ze van cassatie in strafzaken. Weet de rechter het raadsel niet op te lossen, dan wordt de veroordeelde niet alleen in leven gelaten, maar herwint hij of zij zelfs zijn vrijheid. De gedachte hierachter lijkt te zijn dat de willekeurigheid van het raadsel een weerspiegeling is van het element van willekeur dat elke gerechtelijke procedure noodzakelijk in zich draagt. De vertellers van het rechtterraadsel verlenen het genre daarmee een dimensie die het toevallige en anekdotische te bovengaat. De in het raadsel geïmpliceerde boodschap luidt dan immers: ook al blijft de doodstraf om allerlei redenen gehandhaafd in een gemeenschap, dan nog moet men deze blijven beschouwen als een noodzakelijk kwaad, gezien het gevaar van willekeur.

In de mimetische theorie is willekeur niet zonder betekenis, omdat dit element verbonden is met de wijze waarop gemeenschappen in het verleden de crisis hebben bedwongen: het aanwijzen van een zondebok berust immers ook tot op zekere hoogte op willekeur. Vanaf het moment van de beschuldiging en het beamen daarvan door de gemeenschap komt de zondebok in een isolement te verkeren. Het is deze fase die getransformeerd wordt in het rechtterraadsel. In het geval van de zondebok wordt de beschuldigde daadwerkelijk terechtgesteld, terwijl in het rechtterraadsel de veroordeelde de vrijheid verwerft. Daarmee is het op een andere wijze gekanaliseerd dan door het op één persoon te richten die niet schuldiger is dan het gemiddelde lid van zijn gemeenschap. Als we de parallel met het zondebokscenario doortrekken, zou dit betekenen dat de zondebok de opgezwepte menigte van haar voornemen heeft weten af te brengen, of in ieder geval dat hij heeft weten te verhinderen dat voornemen tot uitvoering te brengen. Er is een Amerikaanse versie van een 'Ongeboren-raadsel', waarin een dergelijke gang van zaken aan de orde is⁹¹. 'A gang of men' brengt iemand naar de galg die om een of andere reden in moeilijkheden was geraakt. Deze redt vervolgens zijn leven met een raadsel. Hierin staat iemand inderdaad als eenling tegenover een verzamelde massa en niet tegenover een rechter; de scène is te vergelijken met een lynchpartij.

⁹¹ Opgenomen in Abrahams (1980): 29, N17.

Men kan een gerechtelijk proces beschouwen als een gestolde vorm van rivaliteit: er is een vreedzame beslechting, waardoor er een einde komt aan bloedwraak en geweld. Door het rechtssysteem hoeft men de veroordeelde niet meer als 'offer' te zien; de jurisdictie vormt het mimetisch geweld om tot gerechte straf⁹². Bij het lezen van de literatuur wekt het verbazing dat er zo weinig behoefte is geweest om een verklaring te zoeken voor het feit dat het geweld uit de raadselwedstrijd op een gegeven moment is getransformeerd in een juridisch kader. Het is in dit verband opmerkelijk dat raadsels met een juridisch frame (waarvan in IJsland een voorloper is te vinden in de *Hervararsaga*) nog geen plaats hebben in de zestiende-eeuwse raadselverzamelingen in Duitsland: we kennen ze pas uit de negentiende eeuw. Wellicht heeft dat te maken met het feit dat openbare terechtstellingen begonnen te verdwijnen; men zag misdadigers niet meer aan de galg hangen, wat mogelijk in een ander idee van 'vergelding' heeft geresulteerd. Daarbij dient ook in aanmerking te worden genomen dat rechtsgang en bestraffing in de negentiende eeuw, toen deze raadsels voor het eerst verzameld werden, waren veranderd. Het opsporen van misdadigers was een serieuzere aangelegenheid geworden dan voorheen, toen deze geregeld door een volksmassa werden opgebracht; de doodstraf stond ter discussie. In het rechtterraadsel treedt 'het volk' slechts sporadisch op en ligt de nadruk op de confrontatie tussen gevangene en rechter.

In het rechtterraadsel gaat het vertellers dan ook, behalve om het aftroeven van de sociaal hogere dat zeker voor een deel de populariteit van het verhaal verklaart, om de ontkrachting van het zondebokdenken en het daarmee gepaard gaande geweld: het opgegeven raadsel heeft eigenschappen waardoor het die kracht blijkt te bezitten. De bijzonderheid is dat rechter en veroordeelde door de vertellers als gelijkwaardig tegenover elkaar zijn gezet, waardoor het verhaal een diepere culturele betekenis kan krijgen. De veroordeelden bevinden zich in een positie tussen dood en leven en zijn in principe al uitgestoten; ze bewijzen zich echter als superieur door de rechter te confronteren met kennis uit een wereld 'van de overzijde'. In het ambt van rechter heeft nu juist de kennis van dergelijke ervaringen institutioneel vorm gekregen, want zijn positie kan worden opgevat als afgeleid van die van de goddelijke koning, voorwaardelijk ten offer bestemd. Deze koning heeft de januskop van de zondebok, zowel boosaardig als weldadig, corresponderend met respectievelijk de overtredingen die zouden zijn begaan (desintegratie) en de heilzame werking (unificering) van de uitdrijving. Daarmee is hij in staat om rivaliteit en wraak binnen een samenleving in goede banen te leiden. Een dergelijke interpretatie wordt gerechtvaardigd door het trekken van een parallel met inhuldigungsriten, zoals die met name in Afrika onderzocht zijn.⁹³ Net als de veroordeelde heeft ook de rechter twee gezichten, waardoor er een wisselwerking plaats kan vinden die tot vrij spraak leidt.

⁹² Girard (1978): 20.

⁹³ Vgl. Vansina (1955) en De Heusch (1958).

Wanneer veroordeelden hun rechters a.h.w. examineren, worden deze niet alleen beproefd in hun kennis omtrent een geheim rond de raadselopgever, maar ook in hun wijsheid aangaande de aard van hun eigen ambtsuitoefening. Rechtspsychologisch is het zo dat als de rechters het antwoord niet kunnen geven, zij eigenlijk het leven moeten laten. Dan zijn zij inferieur, als de veroordeelde in het proces. Beide partijen zijn, zoals een Duitse onderzoeker het formuleerde "in der Todeswürdigkeit ebenbürtig"⁹⁴. En omgekeerd ook in het recht om te leven: eigenlijk zijn in het rechtterraadsel de rechters degenen die genade krijgen. Zij moeten niet alleen het geheim kunnen doorgronden in het raadsel, maar ook het geheim dat achter de beschuldiging zit. Dat geheim heeft in de mimetische benadering te maken met *communitas*, die verwijst naar de grensvervaging waarbinnen iedereen gelijk is, maar ook naar de chaos waarin willekeurig een zondebok wordt aangewezen en iedereen schuldig is. Weliswaar staat de beschuldigde terecht, maar ook het rechterschap is *in principe* arbitrair; de vanzelfsprekende autoriteit van de rechter staat letterlijk ter discussie. Formeel laat het rechtterraadsel hiërarchie zien, maar doordat het raadsel naar uitzonderlijke en willekeurige ervaringen verwijst, staan rechter en veroordeelde als gelijken tegenover elkaar.

Besluit

De merkwaardige gang van zaken tijdens de rechtszitting waarvan in deze verhalen sprake is krijgt zo een interpretatie waardoor de hoofdkwestie die onderzoekers van het rechtterraadsel bezig heeft gehouden - wat de verhouding is tussen raadsel en frame - scherper te stellen is. Door 'grensvervaging' als uitingvorm te beschouwen van een mimetische crisis en te verbinden met het veronachtzaamde element geweld wordt het mogelijk orde te scheppen in de op het eerste gezicht chaotische wereld van de halsraadsels. Daarbij blijkt overigens dat bij het hanteren van het mimetische model onderscheid moet worden gemaakt tussen het 'oerscenario' waarin de verschillende stadia die aan *scapegoating* voorafgaan, helder zichtbaar zijn en verhaalmateriaal uit later tijd waarin deze dooreen kunnen lopen. Dat geldt met name bij het interpreteren van de confrontatie tussen veroordeelde en rechter, met de merkwaardige omkering van rollen en de tegenstelling tussen de wereld van de jurisdictie en die van het raadsel. Dat vertellers oude raadsels bleven vertellen en ze in een nieuw kader plaatsten, laat zien dat hun werkelijkheid veranderd is: een transformatie die vorm heeft gekregen in het rechtterraadsel. Door aandacht te besteden aan rivaliteit is het rechtterraadsel tenslotte ook te verbinden met andere raadselgebruiken, waarin deelnemers vechten om de aandacht en elkaar bij voortdurend op de proef stellen. Zoals Huizinga het in *Homo Ludens* al formuleerde: het raadsel is "een gewichtig agonaal element van het sociaal verkeer"⁹⁵.

Bibliografie

- Aarne, Antti A.: 1918-1920 *Vergleichende Rätselforschungen* I-III (= FFC 26-28) (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica) & Stith Thompson: 1987 *The Types of the Folk-tale* (= FFC 184) Herziene versie van Antti Aarne, *Verzeichnis der Märchentypen* (1910) (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1961, 1987⁴).
- Abrahams, Roger D.: 1980 *Between the Living and the Dead* (= FFC 225) (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica).
- Bachtin, Michail Michailovitsj: 1968 *Rabelais and his World* (Cambridge, Mass.: MIT Press).
- Bauman, Richard: 1986 *Story, performance and event. Contextual studies of oral narrative* (Cambridge: UP). 1992 'Icelandic legends of the kraftaskáld', in Duranti & Goodwin (eds.) *Rethinking context. Language as an interactive phenomenon* (Cambridge: UP), 125-45.
- Bausinger, H.: 1968 *Formen der 'Volkspoesie'* (Berlin).
- Berckmoes, R.: 1971 'Raadsels in de Gentse Almanakken van 1670 tot 1800', *Oostvlaamse Zanten* 46 (4): 158-164.
- Bladel, Louis van: 1980 'Geweld, religie, cultuur en christendom volgens René Girard', in: *Christelijk geloof en maatschappijkritiek* (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel): 93-116.
- Blécourt, Willem de: 1980 *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum).
- Boekennoogen, G.J.: 1901 *Raadsels en raadselsprookjes* (Leiden: Brill).
- Braekman, W.L.: 1985 *Een raadselboek uit de zestiende eeuw* (= *Scripta. Mediaeval and Renaissance Texts and Studies* 15). (Brussel: UFSAL).
- Bryant, Mark: 1990 *Dictionary of Riddles* (London: Routledge).
- Cock, Alfons de: 1906 'De Mammelokker te Gent', *Volkskunde* 18: 45-61.
- Dekker, Ton, Jurjen van der Kooi & Theo Meder: 1997 *Van Aladdin tot Zwaan kleef aan. Lexicon van sprookjes* (Nijmegen: SUN).
- Dorst, John D.: 1983 'Neck-riddle as a Dialogue of Genres. Applying Bakhtin's Genre Theory', *Journal of American Folklore* 96 (382), 413-33.
- Dykstra, Waling & Tsjibbe Gearts van der Meulen: 1856 *In doaze fol alde Snipsnaren* (Frjentsjer).
- Elderink, C.: 1921 *Oet et Laand van Aleer. Twenther Vertelsels* (Enschede: v.d. Loeff, tweede druk 1924).
- Elias, Michael: 1995 'Neck-Riddles in Mimetic Theory', *Contagion. Journal of Violence, Mimesis and Culture* 2: 189-202.
- ID.: 1997 Recensie van *Das deutsche Rätsel im Mittelalter* (Tomasek 1994), *Volkskundig Bulletin* 23 (1): 82-84.
- ID.: 1998 *Rechtterraadsels of De twee gezichten van de zondebok* (Maastricht: Shaker Publishing).
- Encyclopaedia of Religion and Ethics*. James Hastings (ed.) (Edinburgh: Clark, 1908-21).

⁹⁴ Leroy (1968): 43.

⁹⁵ Huizinga (1950), V: 138

- Enzyklopädie des Märchens Kurt Ranke (Hrsg.) (Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1977-).
- Frauenstädt, Dr.: 1897 'Das Begnadigungsrecht im Mittelalter', *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 17: 887-910.
- Frischbier, H.: 1885 'Verbrecher-Räthsel', *Am Urds-Brunnen* Heft 9, Jahrgang 4, Band II: 172-74.
- Fuchs, J.M. & W.J. Simons: 1970 *Raadsels, rebussen, puzzels* (Amsterdam: Strengholt).
- Geldof, Willem: 1949 'Hoe zullen wij volksraadsels verzamelen?', *Volkskunde* 8: 181-89.
- Id.: 1950 *Het Zeeuwsche volksraadsel* (Middelburg: Den Boer).
- Ginzburg, Carlo: 1989 *Storia notturna* (Tutijn: Giulio Einaudi). Nederlandse vertaling *Extasen. Een ontcijfering van de beksensabbat* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1993).
- Girard, René: 1972 *La violence et le sacré* (Paris: Grasset). Nederlandse vertaling *God en geweld* (Tiel: Lannoo, 1994).
- Id.: 1978 *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort* (Paris: Grasset).
- Id.: 1987 'Generative Scapegoating', in: Robert Hamerton-Kelly (ed.) (1987), *Violent Origins. Ritual Killing and Cultural Formation* (Stanford: Stanford UP), 73-148.
- Goldberg, Christine: 1993 *Turandot's Sisters. A Study of the Folktale AT 851* (New York and London: Garland).
- Golsan, Richard J.: 1993 *René Girard and Myth. An Introduction* (London & New York: Garland).
- Gorfain, Phyllis: 1976 'Riddles and Tragic Structure in *Macbeth*', *Mississippi Folklore Register* 10: 187-209.
- Hageland, A. van: 1952 'De Gentse 'Mammelokker' een importartikel?', *Oostvlaamse Zanten* 27 (6): 135-41.
- Heusch, Luc de: 1958 *Essai sur le symbolisme de l'inceste royal en Afrique* (Brussel: Vrije Universiteit).
- Huizinga, Johan: 1950 *Homo Ludens. Proeve eener Bepaling van het Spel-element der cultuur* (1940), in: *Verzamelde Werken* V, 26-246. (Haarlem: Tjeenk Wilink)
- Jewish Encyclopedia: a Descriptive Record of the History, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day.* Cyrus Adler and Isidore Singer (eds.) 12 vols. (New York/London: Funk and Wagnall, 1901-06).
- Jolles, André: 1930 *Einfache Formen* (Halle). (Tübingen: Max Niemeyer, 1982).
- Joos, Amaat: 1888 *Raadsels voor het Vlaamsche volk, gerangschikt, vergeleken en verklaard* (Gent: Leliaert, Siffer en Cie).
- Id.: 1928 *Raadsels van het Vlaamsche volk* 3 delen. (Brussel: Standaard).

- Kooi, Jurjen van der: 1979 *Volksverhalen uit Friesland* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum).
- Id.: 1984 *Volksverhalen in Friesland. Lector en mondelinge overlevering. Een typencatalogus.* Dissertatie Groningen (Groningen: Stifting FFYRUG/Stichting Salland).
- Id.: 1997 'Rechterraadsels', in Dekker, Van der Kooi & Meder (1997).
- Laan, Karel ter 1928 'Richterroadsels', *Groningen* 11 (8): 153-54.
- Id.: 1929 *Nieuw Groninger Woordenboek* (Groningen/Den Haag: Wolters).
- Id.: 1930 *Groninger Overleveringen*². Deel 1 (Zutphen), deel 2 (Groningen).
- Id.: 1932 *Nederlandsche Overleveringen*. 2 delen (Zutphen: Thieme).
- Id.: 1949 *Folkloristisch Woordenboek van Nederland en Vlaams-België* (s-Gravenhage/Batavia: Van Goor).
- Leroy, Herbert: 1968 *Rätsel und Missverständnis. Ein Beitrag zur Formgeschichte des Johannesevangeliums* (Bonn: Hanstein).
- Linden, Renaat van der: 1981 *Grootmoeders raadselboek* (Antwerpen: Bickers).
- Mak, J.J.: 1935/6 'Over Raadsels, in het bijzonder de Oud-Noorsche', *Volkskunde* XL: 25-41 en 82-97.
- Meertens, P.J.: 1953 'Het raadsel', *Handelingen van het 20ste Vlaams Philologencongres*: 231-33.
- Meyer, Hansjörg: 1967 *Das Halslösungsrätsel*. Inaugural-Dissertation, Würzburg.
- Meyer, Maurits de: 1968 *Le conte populaire flamand* (= FFC 203) (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica).
- Mont, Pol de: 1888 'Raadsels', *Volkskunde* I: 18-19, 205-6.
- Müllenhoff, Karl Viktor: 1855 'Nordische, englische und deutsche Räthsel', *Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde* 3 (1): 1-20.
- Müller, Hans-Peter: 1970 'Der Begriff 'Rätsel' im Alten Testament', *Vetus Testamentum* 20: 465-89.
- Nn: 1898 Recensie van Pittre, *Folk-Lore* 9: 258-61.
- Norton, F.J.: 1942 'Prisoner who Saved his Neck with a Riddle', *Folk-Lore* 53: 27-57.
- Pauhs Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung von Georg Wissowa u.a. (Stuttgart: Metzler, 1894-1978).
- Pelckmans, Paul & Guido Vanheeswijck (red.): 1996 *René Girard. Het labyrint van het verlangen* (Kapellen: Pelckmans, Kampen: Kok Agora).
- Petsch, Robert: 1898 *Studien über das Volksrätsel* (Berlin). Herdrukt in *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels* in: *Palaestra* IV (Berlin: Mayer & Müller, 1899).
- Rank, Otto: 1912 *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage. Grundzüge einer Psychologie des dichterischen Schaffens* (Leipzig/Wenen: Deuticke, vermeerderde druk 1926², herdrukt Darmstadt, 1974).
- Röhrich, Lutz: 1998 «Wer sind die Zwei mit zehn Füßen, drei Augen und einem Schwanz?» Erzählfunktionen des Rätsels in Mythos, Märchen und

- Witz', in: Ursula Heindrichs und Heinz-Albert Heindrichs (Hrsg.), *Zauber Märchen. Forschungsberichte aus der Welt der Märchen* (München: Eugen Diederichs Verlag), 216-35.
- Schreuder, J.G.: 1915 *Onderzoek naar het oude strafrechtsgebruik volgens hetwelk eenen veroordeelde knijtschelding kon worden verleend wanneer eene vrouw hem wilde huwen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. (Amsterdam: A.H. Kruyt).
- Schrijnen, Josef: 1930-3 *Nederlandsche volkskunde*² (Zutphen), deel 2, 'Raadsels en spreekwoorden', 97-156.
- Shakespeare, William: *Macbeth*. Ed. by Kenneth Muir (= *The Arden Edition of the Works of William Shakespeare*) (London: Methuen & Co., 1955).
- Sinninghe, Jacques R.W.: 1937 *Oud-Hollandsche Raadsels* (= Libellen - Serie n° 116) (Baarn).
- ID.: 1942 *Vijftig Nederlandse Sprookjes* (Amsterdam: Elsevier).
- ID.: 1943 *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten* (= FFC 132) (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica).
- Taylor, Archer: 1948 'Straparola's Riddle of Pero and Cimon and Its Parallels', *Romance Philology* 1 (4): 297-303.
- ID.: 1951 *English Riddles from Oral Tradition* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press).
- Thompson, Stith: 1955-1958 *Motif Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. Revised and Enlarged Edition, 6 vols. (Copenhagen, 1955-58).
- Tinnevelt, A.: 1976 *Vertellers uit de Liemers* (Wassenaar: Neerlands Volksleven).
- Todorov, Tzvetan: 1981 *Mikhaël Bakhtine, le principe dialogique* (Paris: Seuil).
- Tolkien, Christopher: 1960 *The Saga of King Heidrek the Wise* (London: T. Nelson and Sons).
- Tomasek, Tomas: 1994 *Das deutsche Rätsel im Mittelalter* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag).
- Turner, Victor: 1977 *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure* (Ithaca, Ny: Cornell University Press, 1989^e). Eerste editie 1969 (Aldine).
- Ude-Koeller, Susanne: 1990 'Halslöserätsel', in: *Enzyklopädie des Märchens* 6: 412-19.
- Vansina, Jan: 1955 'Initiation Rituals of the Bushong', *Africa* 25 (2), 138-52.
- Wolf, J.W. (Hrsg.): 1843 *Niederländische Sagen* (Leipzig: Brockhaus).
- Woordenboek der Nederlandsche Taal* (= WNT) ('s-Gravenhage en Leiden: Nijhoff, Sijthoff en Stenberg, 1882-, Sdu).
- Wossidlo, Richard: 1897 *Mecklenburgische Volksüberlieferungen*. Erster Band: *Rätsel* (Wismar: Hinstorff'sche Hofbuchhandlung Verlagsconto).